

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ LEKSİK VƏ QRAMMATİK ŞƏKİLÇİLƏRİN TƏDRİSİ ÜZRƏ İŞLƏRİN APARILMASI YOLLARI

Müasir dövrdə ibtidai siniflərdə qrammatikanın əsaslı şəkildə tədris etməyi, ümumtəhsil sistemində Azərbaycan dilinin nəzəri məsələlərinin ötrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qrammatika çox geniş məfhumdur. Dilimizin qrammatikası onun ümumi qanunauyğunluqlarının sistemini təşkil edir. Qrammatik qanunauyğunluqları, qaydaları öyrənmək dilin mənimsənilməsini asanlaşdırır və xeyli sürətləndirir.

Hazırda Azərbaycan dili dərsləri kurikulum əsasında tədris olunur və dil qaydaları məzmun xəttinin standartlarını əhatə edir. Ümumtəhsil məktəblərində İbtidai təhsil səviyyəsində Azərbaycan dilinin tədrisi vasitəsilə aşağıdakıların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur: əlifbanın öyrənilməsi, oxu və yazı texnikasının, hüsnxət qaydalarının, düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının tədricən zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik qaydaların və ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması, Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması təmin olunur. İbtidai təhsil səviyyəsində dil qaydaları üzrə məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri belə verilmişdir.

- yaş həddinə uyğun zəruri fonetik, leksik, qrammatik biliklərə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- seçdiyi dil faktlarını qruplaşdıraraq təqdim edir;
- dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir;
- şifahi nitq bacarıqlarına malik olduğunu nümayiş etdirir;
- qarşılaşdığı sözlərin mənasını başa düşdüyünü nümayiş etdirir;
- oxu texnikasına və vərdislərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- yazı texnikasına və vərdislərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- kalliqrafiya və orfoqrafiya qaydalarını gözləməklə müxtəlif növ yazılı çalışmaları (üzündənköçürmə yaddaşa əsasən yazı, imla, ifadə, inşa) yerinə yetirir;
- fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, orfoqrafik qaydaları mənimsədiyini nümayiş etdirir.

Göründüyü kimi, təlim nəticələri bir çox qrammatik qaydaların mənimsədilməsinə, daha sonra isə standartların reallaşmasına xidmət edir.

İbtidai siniflərdə qrammatik biliklər sadə şəkildə öyrədilməklə praktik xarakter daşıyır. Praktik xarakter dedikdə qrammatik biliklərin şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərinin inkişafına, orfoqrafiya qaydalarına yiyələnmək əvvəldə göstərdiyimiz keyfiyyətlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Qrammatik biliklər şagirdlərin dilimizin orfoqrafiya, punktuasiya və digər yazı qaydaları üzrə vərdislərin formalaşmasına və vərdis halına keçməsinə imkan yaradır. İbtidai təhsildən başlayaraq fonetik biliklərə yiyələnmək, fonoloji təhlil və sözlərin düzgün tələffüzü üzrə üzlər orfoepik normaların mənimsənilməsinə, ədəbi tələffüz normalarına yiyələnməsinə möhkəm zəmin yaradır.

Azərbaycan dilinin qrammatikası olduqca zəngindir. Mühüm bir hissəsini leksik və qrammatik şəkilçilər təşkil edir. Bu şəkilçilər haqqında indiyə qədər bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu cür fərqli yanaşmaların olması təlim prosesində bir sıra çətinliklər yaratmışdır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda kurikulum sisteminin tətbiqinə başlanılması ilə əlaqədar dərslərin yeni təlim texnologiyaları əsasında keçilməsinə start verildi. Fərqli yanaşmaların olması və bunun yeni təlim texnologiyaları əsasında tətbiqində müəllimlər leksik və qrammatik şəkilçilərin fərqləndirilməsində çox böyük çətinliklərlə rastlaşırlar. Bu çətinliklər təkcə məktəblərdə keçirilən dərslər və proqramları əhatə etmir, həmçinin Dövlət İmtahan Mərkəzinin dərslərlər əsasında hazırladığı testlərin tərtibində də öz əksini tapır.

I sinifdən başlayaraq XI sinfə kimi Azərbaycan dili tədris olunur. Şagirdin ilk məktəbə gəlişindən dilimizin qayda və qanunları ilə möhkəm təməl üzərində qurulmalıdır ki, növbəti mərhələlərdə bu proses düzgün davam etdirilə bilsin. Bunun üçün leksik və qrammatik şəkilçilərini nitq hissələri üzrə qruplaşdırıb izahını vermək daha məqsədə uyğun olar. Onu qeyd edək ki, şəkilçilər sözün tərkib hissəsidir. Bu şəkilçilər bir çox xüsusiyyətlərinə görə bir neçə növə ayrılır: mənasına görə, yazılışına görə, qoşulma yerinə görə, mənşəyinə görə, məhsuldarlığına görə

Leksik və qrammatik şəkilçilər haqqında məlumat verdiyimiz üçün bu şəkilçilər mənasına görə növünə aid edilir.

1. Leksik şəkilçilər sözlərin kökünə və başlanğıc formasına qoşulur. Yeni mənalı söz yaradır. Leksik şəkilçi sözün mənasını dəyişməyə deyil, yeni sözlə kök arasında mənə yaxınlığı olur. Məs: *gül-güldən, dəmir-dəmirçi, göz-gözlük, bağ-bağça* və s. Misallardan göründüyü kimi, sözlərə qoşulan şəkilçilər bir mənadan başqa bir mənə yaratmışdır. Göz insanın bədən üzvlərindən biridir, lakin gözlük gözə taxılan bir əşyadır.

Dilimizin qayda-qanunlarına görə leksik və qrammatik şəkilçilər sözə qrammatik şəkilçilərdən əvvəl qoşulmalıdır. Məs: *gözəlliklər*. Burada gözəl sözün kökü, -lik leksik şəkilçi, -lər qrammatik şəkilçidir. Ancaq bəzi leksik şəkilçilər vardır ki, onlar qrammatik şəkilçilərdən sonra da işləyə bilər. -*gil, -daki, -ki, -sız*. Məs: *dayımgil, bağımızdakı, bizimki, atamsız* və s.

2. Qrammatik şəkilçilər söz kökünə qoşularaq onu başqa sözlərlə bağlamağa xidmət edir. Qrammatik şəkilçilər sözün mənasını deyil, formasını dəyişir. Bu şəkilçilər iki və dörd cür yazılır. Qrammatik şəkilçilər yalnız milli şəkilçilər olur.

Nitq hissələrinə görə leksik şəkilçilərə nəzər salaq:

1. İsim düzəldən şəkilçilər

¹ADPU-nun magistranı

1.1. Adlardan isim düzəldən şəkilçilər:

-li⁴: şəhərli, məktəbli, qubalı, Mahmudlu, Kərimli. Adətən ad sonluqlarına artırılır.

-lıq⁴: səhrəliq, yaşıllıq, dostluq, meşəlik, çəmənlik, qardaşlıq. Bu şəkilçilər konkret və mücərrət mənalı isimlər yaradır. Qohumluq, yer, insan anlayışı bildirən isimlər yaradır.

-dan: çaydan, qənddan, güldan.

-çi⁴: gəmiçi, dəmirçi və s. Əsasən, sənət anlayışı bildirən isimlər yaratsa da, insan anlayışı bildirən isimlər də yaradır. Məs: yalançı, xəbərçi, yolçu.

-cıq⁴: evcik, gəlincik, qulaqcıq.

-cığaz⁴: quşcıqaz, gəlinciyəz, qızcıqaz.

-daş: silahdaş, yoldaş, əməkdaş.

-gil: əmimgil, xalamgil, bacıngil, Laləgil. Həm insan adlarına, həm də mənsubiyyət şəkilçili qohumluq bildirən sözlərə qoşulur.

-laq²: yaylaq, udlaq, buzlaq, otlaq

-stan: gülüstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan.

-dar: mülkədar, hökmdar, havadar, hesabdar.

-iyyə: fərziyyə, dövriyyə, nəzəriyyə.

-iyyət: kəşfiyyat, ədəbiyyat, ezamiyyə.

-şünas: sənətşünas, Fizulişünas, hüquqşünas.

-ça: meydança, gödəkçə, döşəkçə, bağça.

-kar: bəstəkar, sənətkar. Həm isim, həm də sifət düzəldən şəkilçidir.

-ilti⁴: civilti, pıçiltı, guppultu. Təqlidi sözlərdən (yamsımalardan) isim əmələ gətirir.

Qeyri-məhsuldar şəkilçilər: -cək(əlcək), -an(dövrən), -vat(xırdavat), -er(milyoner), -ey(güney), -yor(boksyor), -ban(bağban), -zar(gülzar), -ayə(kinayə), -re(reaktiv, reform).

1.2. Feildən isim düzəldən şəkilçilər:

-i⁴: qorxu, yazı, pozu, ölçü, çəki.

-ti⁴: böyürtü, qışqırtı, göyərti.

-inti⁴: qırıntı, tikinti, ovuntu, töküntü.

-ış⁴: baxış, duruş, anlayış, göstəriş, çağırış və s. (alış, yarış, barış, qarış, naxış, çalış və s. bunlar sadə sözlərdir.

-ma²: qoşma, çəkmə, qovurma, bölmə, dondurma.

-aq²: yataq, daraq, bəzək, döşək.

-maq²: cırmaq, qazmaq, yemək, çaxmaq.

-ici⁴: seçici. Bölücü, soyuducu, alıcı, bağlayıcı.

-ğa, gə: süpürgə, döngə, bölgə, qovurğa.

-ar²: dəyər, kəsər, açar, çapar.

-im⁴: kəsim, bölüm, yayım, deyim, qırpım.

-anaq²: döyənək, süzənək, boğanaq, biçənək.

-mac²: yaxmac, tutmac, yanıltmac, bulamac.

-ıq⁴: sarıq, örtük, sarmaşiq, danışıq.

-acaq²: gələcək, sığınacaq, yatacaq, qanacaq.

-caq²: utancaq, siöincaq, yığıncaq.

-ir, -ir: kəsir, gəlir, yatır(var-dövlət mənasında).

-in, -n: biçin, talan, əkin, səpin.

Feildən isim düzəldən şəkilçilərin əksəriyyəti omonimlik xüsusiyyətinə malikdir.

2. Sifət düzəldən şəkilçilər.

2.1 Adlardan sifət düzəldən şəkilçilər:

-daka⁴: ağacdaki, həyətdəki, evimizdəki. Bu şəkilçilər başqa leksik şəkilçilərdən fərqli olaraq həm söz köklərinə, həm də cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etmiş sözlərə artırıla bilər.

-li⁴: yağlı, dadlı, həvəsli, güllü.

-sız⁴: duzsuz, otsuz, gücsüz.

-ki⁴: indiki, sonrakı, çoxdankı, dünənki, qabaqkı.

-dar: evdar, əməkdar.

-lıq⁴: donluq, ikilik, aylıq, güllük.

2.2 Feildən sifət düzəldən şəkilçilər:

-ıq⁴: söküq, əzik, böyük, soyuq.

-qın⁴: kəskin, tutqun, satqın, küskün.

-ma²: eşmə(bıg), çatma(qaş), uydurma(söz), doğma(xala).

-maz²: qanmaz(uşaq), qorxmaz(insan), alinmaz(qala).

-ağan²: güləyən(at), qaçağan(qız).

-qan²: çalışqan(şagird), döyüşkən(qəhrəman).

-*ğın*⁴: əzgin (insan), düzgün (iş), satqın (dost), yorğun (adam)

-*ıcı*⁴: öldürücü, dondurucu, keçici, qırıcı.

2.3 Sifətlərdə dərəcə şəkilçiləri:

Azərbaycan dilinin qrammatikasında sifətin dərəcə şəkilçilərinin leksik və ya qrammatik şəkilçi olması mübahisə doğurur. Bu haqda müxtəlif fikirlər olsa da onlar dərslərdə qrammatik şəkilçilər kimi verilir. Dərslərin tələbinə uyğun olaraq şagirdlərə də qrammatik şəkilçilər kimi öyrədilir. Ancaq elmi cəhətdən təhlil etmiş olsaq məlum olar ki, feillərin növ şəkilçiləri feillərdə mənə dəyişikliyi yaratdığı kimi, sifətin dərəcə şəkilçiləri də sözlərdə müəyyən keyfiyyət dəyişikliyi yaradır.

Bildiyimiz kimi, leksik şəkilçilər qoşulduğu sözün leksik mənasında dəyişiklik yaradır. Qrammatik şəkilçilər cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradır və sözün yalnız formasını dəyişir. Sifətin dərəcə şəkilləri də sifətlərdə keyfiyyət mənası yaradır. Aid olduğu sözlərlə əlaqə zamanı hal və mənsubuyyət şəkilçiləri kimi müəyyən rol oynamır. Odur ki, onların leksik şəkilçi adlandırılmasını daha real qəbul edə bilərik.

Əşyaların əlamət və keyfiyyət azlığı və ya çoxluğu ilə bir-birindən fərqlənir. Buna görə də sifətin dərəcələrini üç yerə bölünür. Bu dərəcələr də morfoloji və sintaktik üsulla düzəlir. Biz morfoloji üsula nəzər salacağıq.

1. Azaltma dərəcəsi:

-sov, imsov: uzunsoz, dəlisov, ağırsov, göyümsov.

-ımtıl, ımtıraq: ağırımtıl, sarımtıl, yaşılımtıraq.

-şın: sarışın, qaraşın.

-raq: yaxşıraq, gödərək.

-yanız: qarayanız, sarıyanız.

2. Adi dərəcə:

3. Çoxaltma dərəcəsi:

Adi dərəcədə olan sifətin sonuna $-ca^2$ şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məs: qaraca, yaxşıca, kiçikcə, zorbaca və s. İstisna olaraq balaca sözü adi dərəcədədir.

Say düzəldən şəkilçilər: Dilimizdə say düzəldən şəkilçilər azlıq təşkil edir.

-*ıncı*⁴: Bu şəkilçilər, adətən, miqdar saylarından sıra sayları düzəldir: beşinci, onuncu, səkkizinci. Digər nitq hissələrinin sonuna bu şəkilçini artırmaqla da sıra sayları düzəltmək olar: əvvəlinci, axırıncı və s.

-*lu*: çoxlu

-*ca², la²*: Bu şəkilçilər cəm şəkilçisi qəbul etmiş substantivləşmiş miqdar saylarına artırılaraq qeyri-müəyyən saylar düzəldir: minlərlə, yüzlərlə, onlarca və s.

-*acıq*: azacıq.

Əvəzlik düzəldən şəkilçilər: Azərbaycan dili dərslərində əvəzlərin quruluşca növlərindən ayrılıqda bəhs olunmur. *Ancaq, birisi, bəzisi, kimisi, neçənci, biri, kimsə, hərə* əvəzləri düzəltmə əvəzlər kimi göstərilir.

İbtidai siniflərdə leksik və qrammatik şəkilçilərin tədrisi üzrə işlərin aparılması yolları

Xülasə

Müasir dövrdə ibtidai siniflərdə qrammatikanın əsaslı şəkildə tədris etməyi, ümumtəhsil sistemində Azərbaycan dilinin nəzəri məsələlərinin öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qrammatika çox geniş məfhumdur. Dilimizin qrammatikası onun ümumi qanunauyğunluqlarının sistemini təşkil edir. Qrammatik qanunauyğunluqları, qaydaları öyrənməli dilin mənimsənilməsinə asanlaşdırır və xeyli sürətləndirir. Məqalədə leksik və qrammatik şəkilçilərin öyrədilməsi yolları araşdırılmışdır. İbtidai sinif dərslərində leksik və qrammatik şəkilçilər geniş təhlil edilmiş, bir sıra çatışmazlıqlar aşkara çıxarılmışdır. Əvvəlcə şəkilçilər mənasına görə iki qrupa bölünmüşdür. Sonra uzun zamandan bəri mübahisə predmeti olan leksik və qrammatik şəkilçilərin təsnifatı verilmişdir. Şəkilçilərin mahiyyəti arasındakı uyğunsuzluqlar təhlil edilmişdir. Beləliklə leksik və qrammatik şəkilçilərin təsnifat sistemi yenilənmişdir.

Açar sözlər: dil qaydaları, leksik şəkilçilər, qrammatik şəkilçilər, çalışmaların növləri, təlim metodları

Методика обучения лексико-грамматическим суффиксам в начальных классах Резюме

В наше время очень важно преподавать грамматику в начальных классах и преподавать теоретические вопросы азербайджанского языка в системе общего образования. Грамматика — очень широкое понятие. Грамматика нашего языка составляет систему его общих законов. Изучение грамматических правил и положений облегчает и значительно ускоряет освоение языка. В статье рассматриваются способы обучения лексическим и грамматическим суффиксам. Подробно проанализированы лексические и грамматические суффиксы в учебниках для начальных классов, выявлен ряд недостатков. Во-первых, суффиксы делятся на две группы по своему значению. Затем дается классификация лексико-грамматических суффиксов, которая долгое время была предметом споров. Проанализированы несоответствия между сущностью живописцев. Таким образом, обновлена система классификации лексико-грамматических суффиксов.

Ключевые слова: языковые правила, лексические суффиксы, грамматические суффиксы, виды занятий, методы обучения.

Methods of teaching lexical and grammatical suffixes in primary grades

Summary

In modern times, it is very important to teach grammar in primary classes and to teach theoretical issues of the Azerbaijani language in the general education system. Grammar is a very broad concept. The grammar of our language constitutes the system of its general laws. Learning grammatical rules and regulations facilitates and significantly speeds up the acquisition of the language. The article examines ways of teaching lexical and grammatical suffixes. The lexical and grammatical suffixes in primary school textbooks have been extensively analyzed and a number of deficiencies have been revealed. First, suffixes are divided into two groups according to their meaning. Then the classification of lexical and grammatical suffixes, which has been the subject of debate for a long time, is given. The inconsistencies between the essence of the suffixes were analyzed. Thus, the classification system of lexical and grammatical suffixes has been updated.

Keywords: language rules, lexical suffixes, grammatical suffixes, types of studies, teaching methods

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva